

Академик *Зоран ЛАКИЋ*

Црногорска Академија наука и умјетности
Подгорица

ГЛОБАЛНА ПОЛИТИКА НОП-а И ЊЕН УТИЦАЈ НА ПРИЛИКЕ У ПЉЕВАЉСКОМ КРАЈУ

Говорићу о томе како се генерална линија револуционарног субјекта у току рата 1941–1945. – преламала на конкретне прилике у Пљеваљском крају. Тиме сам хтио да избјегнем локални приказ стања и да покушам да преко Пљеваљског краја – говорим о овој глобалној теми. Пљеваљски крај је добар примјер за такав приступ овој теми; његов историјски положај упућује на сусрете разних утицаја, често и на сукобе, па и оштра супротстављања, вјероватно и због вишеконфесијског састава становништва, у најновије вријеме и мултинационалног састава.

Из богате историје Пљеваљског краја у најновијем периоду – издвојили смо неколико врло конкретних тема, које по своме значају превазилазе локални оквир, како ће се то видјети из даљег излагања.

Прва од тих тема је стварање нових органа револуционарне власти, што је глобална тема по својој суштини и конкретна по својим протагонистима. У оба случаја је недовољно истражена. Малобројни аутори су се задовољили мукотрпним прибирањем архивских докумената. И ја сам један од таквих истраживача. Није лако било прибрати грађу која је настајала у сваком селу, зависно од активности одборника и њиховом поимању власти. Информисан сам о тој грађи, можда више од других – јер се тим питањем бавим 30-так година. И сада радим на припреми књиге, у којој најзанимљивији дио припада актерима са овог подручја. Иако скромне писмености, они су показали разумијевање за овај посао, више по основу обичајног права, него по основу теоријске наобразбе, која је била оптерећена неминовном идеологизацијом.

Навешћу само два карактеристична примјера, из мноштва исто тако занимљивих других бројних примјера, о питањима власништва над

имовином, преко издржавања чланова породице, па све до командовања у борбама. По правилу нема жалби иако постоји таква институција. Шта заправо говоре бројни вођени спорови: о великим међусобним свађама или о правичности пресуда.

Први примјер. – У расправи о власништву над једним залуталим коњем, супротстављене стране су биле категоричне да им он припада, наводећи пуно доказа. Сеоски одбор је одлучио да спорног коња доведе до сеоске раскрснице – и зависно од тога којем селу крене, одлучује да томе коњ припада. Примјер *par excellence* – ослонца на обичајно право; примједаба и притужби није било. Требало је утврдити ко су били одборници и на којим изворима сазнања су учили ту школу. Извјесно је да им тако нешто није било сугерирано са више стајне тачке. У сваком случају неправедно је деперсонализовати историјске процесе. То је пут ка релативизацији одговорности за учињено, или неучињено – односно пут за стварање услова за деформације у смислу култа личности, малог или великог. Књига грађе о народноослободилачким одборима 1941–1943, коју сам припремио биће прва шанса да се на основу бројних других примјера – дубље проникне у ова питања. Наравно не и једина, с обзиром да ће ова грађа бити ускоро доступна и другим истраживачима; у томе видим приоритет објављивања грађе у цјелини.

Други примјер је још занимљивији, суптилнији. И као такав – теоријски инспиративнији. При једном сеоском одбору покренут је поступак оцјене одговорности командира за лоше командовање у Пљеваљској бици. То је јединствен случај у току рата 1941–1945. године, не само у Пљеваљском крају, већ и на много ширем подручју. Таквих иницијатива, у ствари, директива није било са врха. Врху пирамиде у добро организованом покрету, какав је био НОП – припадало је то право. Откуда толико слободоумља у вријеме када се инсистирало на једноумљу до трагичности. Има на десетине примјера да су обични људи губили главу због неизвршавања задатка или због прекршаја круте дисциплине. Никоме није падало на памет да позива на одговорност претпостављеног – какав се случај десио у овом крају на прелазу из 1941. у 1942. годину. И ово питање заслужује ширу елаборацију, што није тешко објаснити. Оно је занимљиво и са још једног аспекта; схватања да је власт примарна а да су војне јединице само средство за остваривање таквих циљева. А не обратно, каква је то била пракса за сво вријеме рата 1941–1945, безмало на свим подручјима – гдје је он вођен.

Друга тема која заслужује ширу и дубљу елаборацију припада тзв. војној историји. Ријеч је о познатој Пљеваљској бици 1–2. XII 1941. године, која је недозвољено занемарена у нашој историографији. Неспорно

је да је Пљеваљска битка највећа битка вођена 1941. На читавом простору Југославије. То је прва операција заузимања великог насеља, па је као таква подарила драгоцјена искуства – за вођење сличних операција ослобођења већих мјеста у току читавог ослободилачког рата 1941–1945. на читавом подручју Југославије. Она даље упућује на начин командовања који је примјењиван у овом периоду. Отворили смо само три питања, увјерени да у скромној историографској литератури – није дат потпуни одговор ни за једно од њих. Није јасно зашто овај тако значајан догађај није добио више од једне монографије. Мислим на монографију *Пљеваљска бицика 1941* – аутора др Ђ. Батрићевића и Ш. Лагатора, коју сам промовисао у Пљевљима као научни радник, али и као свједок овог догађаја. Провјеравао сам и сјећања једног 7-годишњег дјечака и увјерио се да су непогрешива. О тој бици су писали и други аутори – М. Станишић, Љ. Домазетовић, проф. др Г. Миљанић. Писао сам и ја. Али све су то били прилози који су чинили дио веће тематске цјелине. Недовољно је елаборирано питање њенога циља, па су изостале и одговарајуће оцјене – да ли је тај циљ остварен. Још конкретније: да ли је био стратегијски циљ ослобођење Пљеваља или спајање црногорских и партизанских јединица. Од тога циља зависи и њена стратегијска оцјена. Затим ко је у ствари њоме командовао. Зар је заиста то немогуће утврдити? Колико је успјех операције зависио од начина командовања, а колико од извршавања – неизвршавања борбених задатака – конкретних партизанских јединица. Да ли нам за објективни закључак о наведеним питањима недостаје релевантна грађа или слободе у стваралаштву.

Најсложенија тема из овога саопштења свакако је вријеме од 1943. до 1945. када је, са центром у Пљевљима заживјела – партизанска аутономија Санџака, једина у току рата 1941–1945. године на простору Југославије. Ријеч је о ЗАВНО Санџака о чему сам прикупио грађу и написао опсежну уводну студију – за књигу од око 500 страна, коју сам објавио 1992. и опет у Пљевљима промовисао. Тада, на жалост нисам имао осим 1–2 примјерка ове књиге, коју сам поклатио Завичајном музеју и Скупштини општине. Завичајном музеју сам поклатио и грађу коју сам са доста напора и у дужем временском периоду – прикупио. Данас су то оригинали докумената који су садржани у мојој књизи – *Партизанска аутономија Санџака 1943–1945*.

На основу богате емпирије отворио се читав низ питања од чувања – уништавања архивске грађе као свједока процеса, до политичког усмјеравања историјских процеса који се дешавају у Пљеваљском крају и шире од њега, а имају значај за устројство Југославије на новим ос-

новама. Иако сам се дефинисао о неким од наведених питања, ипак је остало још доста простора за стваралачко понирање. Јер није ријеч само о том значајном времену, већ и о процесима са којима смо више деценија живјели и који још увијек трају, трага се и данас за правим рјешењима.

Са садашње стајне тачке могу се правити драгоцјене паралеле – по вертикали и хоризонтали, које помажу објашњењу старих рјешења, колико и оним која су некада нуђена или се и данас нуде. Имамо у виду да су Пљевља половином 19. вијека, у новој административној подјели ових простора, постала центар посебног Санџаката. Паризанска аутономија Санџака 1943–1945. била је територијална. Тачно је означено подручје које је она обухватала. И поред честих промјена структуре становништва, знало се и зна – ко је живио и живи на том простору и у којем проценту. Ради бољег увида у књизи сам дао и графички приказ структуре становништва – од општине до општине. За Пљеваљски крај је речено да има 39.528 становника, од ког броја муслимани чине 6.999, или 17,7%. У даљој анализи овог ратног феномена, нагласио сам да је аутономија имала – територијални карактер. Никако и никада се није размишљало о националној аутономији. Вјероватно и због увјерења да би тек тада настали проблеми у смислу којој националној структури дати приоритет. Национална аутономија припада новијем поратном времену и представља искривљавање историјског искуства и зато – обичну политичку манипулацију.

Структура становништва овога краја и ширег подручја, како смо већ истакли – је вишеконфесионална, а од новијег времена и вишенационална. Истраживачу ће запасти за око архивска грађа у којој се недвосмислено апострофирају најчешће само Срби и муслимани, са малим м, наравно. Имам у виду програмска документа КПЈ или органа власти. У њима се помињу Санџаклије – о чије се богатство отимају „београдски богаташи, црногорски сепаратисти и босански усташе“ – како стоји у једном документу. У касније насталим документима помињу се Срби и муслимани, као представници народа Санџака (91); инсистира се на „братству Срба и муслимана“ (97) на њиховом борбеном јединству. И у Прогласу – народу Санџака – апострофирају се само Срби и муслимани (103), односно Санџачке или просто – народ Санџака. Указује се на „разбојнички савез српског и муслиманског народа, четника и милиције под окриљем швапских крвопија“ (105). У истом контексту у документима се у посебном поглављу примјећује обраћање револуционарног субјекта – Браћи Србима и Браћи Муслиманима (106 и 107). И у мајском прогласу 1944 – Народу Санџака, шема је иста Срби, па муслимани. И садржај је приближно исти. Срби се позивају на от-

пор четницима а муслимани да прекину савез са четницима, али и да се не уписују „у милицију и шуцполицију“. У прогласу, ЗАВНО Санџака што је децембра 1944. упућен – народу Санџака, Срби се позивају да наставе борбу а муслимани да у тој борби буду заједно са браћом Србима. То се каже и у локалном обраћању родољубима појединих среских мјеста који се позивају да се супротставе клању и паљењу између Срба и муслимана (стр. 309). Занимљив је и мајски проглас 1944. чланова ИО ЗАВНО Санџака са становишта обраћања. Инсистира се по први пут на вјерском – па се позивају муслимани и православни без посебног објашњења откуда ова иновација (314).

Пада у очи да се не инсистира на посебности Црногораца са овог простора. Али се Црногорци помињу у једном протестном писму (5.02.1944) које је упућено ПК КПЈ за ЦГ и Б. због, како се каже „једног летка Извршног одбора Црногорског вијећа, а у коме се говори да је Санџак припао Црној Гори и да ће са Црном Гором представљати једну федералну јединицу – будуће Југославије“. (313). Објашњење протеста је било да је наведени летак изазвао **негодовање** код маса православне вјере и **страх** код муслиманског народа, без образложења – зашто негодовање и зашто страх. Да ли православци преферирају Србији и да ли су и муслимани више опредељени за Србију – због своје браће по вјери.

То је она генерална линија произашла из политике „братства-јединства“ и процјена да смо богати у разликама, што нам је традиција оставила у наслеђе. Та генерална линија револуционарног субјекта досљедно се спроводи у политици руководећих структура на терену, које промишљено размишљају и о сличностима и о разликама. Умјесто даље анализе текста само ћемо набројати пар програмских докумената, као што су *Муслимани некад и сад* (131), *Улога санџачких муслимана у њолиничком животију* (135), *Пројлас муслиманима Санџака* (173), *Муслимани Санџака у НОБ-у* (стр. 382), *Прејород муслиманке* (391) и др. Посебну пажњу заслужује аналитички текст Сретена Вукосављевића – тада предсједника ЗАВНО Санџака а након рата академика Југославенске академије знаности и умјетности у Загребу, човјека који је имао своје мишљење и о овом суптилном питању, које је често било опречно од оног званичног. У тексту *Добар љуџи за Србе и муслимане Санџака* (395), који је настао јуна 1944. г. он каже да су муслимани, као и православни „до сада посебно издвајали своје интересе“. „Што су једни жељели, други су се тога бојали, што су једни вољели, други су мрзели! У томе самом раздвајању, већ је довољно зла, јер се живот и напредак једних, не може издвојити од живота и напретка других. Још је више зла у томе, што су православни и муслимани били једни противу других“. (335)

У даљој анализи међусобних односа, с разлогом закључује, да је „историја (је) створила велике разлике међу нама; то није само вјера која нас раздваја. Стотинама година живјели смо у различитим условима, који су нас учинили прилично различитим“. Из наведених оцјена, он иде даље, па оштро критикује настојање „да се муслимани 'национално освесте'“, да се врате вјери, праједовској, да постану „Срби муслиманске вјере“. „Оно мјесто, које у души Срба заузима национално осјећање, није у души муслимана празно, па да Срби треба сада само да попуне ту празнину. *Муслимани имају своју посебну историјску традицију...* Муслимани имају другачије изражен материјални живот и многа морална схватања, другачије изражене уредбе о целом понашању“. Најзад закључује да то чини „да се наши муслимани осјећају једном добро повезаном заједницом“. Када се све то схвати, каже овај научник, а ми се са тим слажемо, Срби би требало да се одрекну намјере да од муслимана створе нешто друго, понајмање Србе – муслиманске вјере. „Ма колико то жељели, то је апсолутно немогуће постићи“. Исто тако он сматра да се муслимани једном за свагда треба да одрекну – „гледања преко плота наше (заједничке) државе, да у туђини траже своје гнијездо, јер је сва њихова будућност само у овој нашој, заједничкој држави, која се данас ствара. Ништа нас у њој не раздваја. Напротив. Све нас спаја. „Иста је Земља у којој смо се родили, у којој дјеламо и на исти начин нам је мила. Исти дијалекат којим говоримо. За исту земљу (су нам) везане успомене из дјетињства, све – и оне веселе, и оне жалосне“. (стр. 336) У даљој елаборацији помиње се покрајинско осјећање, које је било израз тога времена.

На основу изложене мини – анализе ипак се може констатовати да обичан човјек мисли извјесно другачије и од партијских директива и од оваквих поучних и упозоравајућих анализа. Он једноставно каже, истина транспарентно, да у Санџаку живи један народ и да су међусобне разлике као такве, привремене. Имам у виду расправу на Скупштини ЗАВНО Санџака у Новом Пазару – марта 1945. У једном кључном документу, истина, испуштен је тај детаљ, али је сачуван у другом – много важнијем – Записнику са овог засиједања.

Само по себи се намеће судбинско питање – откуда толика разлика у гледањима, у вријеме када се слушала и дисциплиновано спроводила свака сугестија и о мање важним питањима. Колико у свему овоме треба видјети и борбу за простор, која одавно траје између Срба и Хрвата. Историјски гледано ријеч је о српској земљи, која је за кратко вријеме ушла у састав тзв. независне државе Хрватске 1941. године. Та борба, и када је ријеч о револуционарном субјекту, води се, исти-

на, прикривено – прво се настоји инсталирати утицај; касније би дошло оно друго. Наставни план и програм за народне школе сачињен у јуну 1944. преузет је из Хрватске (179). У програму за историју предвиђена је Тврткова Хрватска (192) итд. Отвара се питање колико су овакве тенденције релативизирале – генералну политичку линију револуционарног субјекта и да ли су доводиле до повремених искакања из ње на подручју Пљеваљског краја.

Из овога тематског блока отварају се још нека питања; њиховом елаборацијом се сагледава сложеност федерализма као опредјељења НОП-а. Зашто је партизанска аутономија Санџака трајала само двије ратне године (1943–1945). Зашто је скривана документација о раду ЗАВНО Санџака 1943–1945. и зашто није пронађена када је знано гдје је сакривена, такође су питања која помажу рјешењу гордијевог чвора – а то је југословенски федерализам. Зашто се инсистира на дробљењу српског простора – Војводина, Космет, Црна Гора, док се на другој страни иде на окрупњавање хрватског простора – сасијецају се у зачетку идеје о сличним аутономијама Далмације, Истре, Дубровника. У том контексту занимљиво је иступање савезног министра Прибићевића на Скупштини у Новом Пазару – марта 1945. и његово објашњење о малим областима као аутономијама. Најзад, зашто се врло касно конституише Босна и Херцеговина као федерална јединица и колико на то утиче српско-хрватски однос (ривалитет) у смислу настојања да се овај простор привуче на своју страну. Колико је све то утицало на наводни договор Туђмана и Слободана Милошевића, у наше вријеме о чему се шпекулише у политичким круговима.

И да закључим – отворена су бројна питања о томе како се преламала глобална политика на овим просторима. Односно кроз појединачне примјере са овог подручја како се сагледавала сва сложеност наведених и других питања, за чијим рјешењима и данас трага југословенско друштво. Напријед изложено још једном говори да се стара документа могу ишчитавати – на нови начин. То је, уосталом, и захтјев историјске науке на садашњем степену њеног развика. Није, дакле, довољно рећи – како се и када што десило, већ утврдити зашто се то десило – баш тада и баш ту.

Academician Zoran Lakić

GENERAL POLICY AND ITS INFLUENCE TO THE CIRCUMSTANCES IN THE REGION OF PLJEVLJA

Summary

The general policy of the National Liberation Movement in the war 1941-1945 was the struggle against fascism and monarchism, as well as for gaining the power. Such policy could be also described by studying local and regional issues.

The region of Pljevlja is very interesting from the historical point of view. It had a great importance in the past, but it had been diminishing through the time. Trying to accomplish the previous importance, this region wanted to take the proper place during the war 1941-1945, as well as to give its proper mark to the global policy. It made the biggest achievements with its initiatives during the year 1941, and especially at the end of the war (1943-1945).

The whole complexity of the inter-ethnic relations and foundation of the joint state on the federal basis could be shown on the basis of some concrete examples. Mentioned and studied concrete examples that, on the first glance, could be considered as a part of local history, are in fact very convincing and show that all those questions could be successfully solved without the "distortion" of the global "line", which was sometimes very distant from the real life.